

Маъсума АКБАРОВА
ўқитувчи
Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон миллий университети

ЎЗБЕК ВА ИНГЛИЗ ЛИНГВОМАДАНИЯТИДА АТОҚЛИ ОТЛАР ВА УЛАР ТАРЖИМАСИДАГИ МУАММОЛАР

Ушбу мақолада атоқли отларнинг пайдо бўлиши ва шаклланишида маданиятнинг ўрни, уларнинг лингвомаданий хусусиятлари ҳамда таржима муаммолари хусусида сўз юритилади. Атоқли отларнинг лингвомаданий таҳлили орқали тилнинг миллат тарихи, маънавияти ва албатта, маданияти билан ўзаро алоқаси намоён бўлади. Ушбу муносабатларни ҳисобга олган ҳолда, мақолада атоқли отларни бир тилдан иккинчи тилга таржима қилишдаги муаммолар ҳақидаги фикрлар баён қилинган.

Автор описывает значение культуры в возникновении и формировании имен собственных. В статье рассматриваются лингвокультурные особенности и проблемы перевода имен собственных. Лингвокультурный анализ имен собственных демонстрирует связь языка с историей, духовностью и, конечно, культуру нации. Исходя из вышеупомянутых особенностей, в статье изложены проблемы перевода имен собственных с одного языка на другой.

This article covers the role of culture in presence and formation of proper nouns. The article deals with linguacultural peculiarities and translation problems of proper nouns. The linguacultural analysis of proper nouns demonstrates the relation of language with the history, spirituality and certainly, culture of nation. Taking into account of above mentioned features, the problems of translation of proper nouns from one language into another was mentioned in this article.

Калит сўзлар: тил, маданият, атоқли отлар, идентификациялаш, лингвомаданият, тил бирликлари, транскрипция, транслитерация, семантик модификация, тасвирлаш, калькалаш ва шарҳлаш.

Ключевые слова: язык, культура, имена собственные, идентификация, лингвокультурология, языковые единицы, транскрипция, транслитерация, семантическая модификация, описание, калькирование и комментарий.

Key words: language, culture, proper nouns, identification, linguoculture, linguistic units, transcription, transliteration, semantic modification, description, tracing and commenting.

Бугунги кунга келиб, тил ва маданият уйғунлиги муаммоси бир қанча олимлар, тилшунослар ва тадқиқотчилар диққат-эътиборини қозониб улгурди. Ушбу мавзуга доир турли ёндашувлар тилшуносликнинг

лингвомаданиятшунослик, психолингвистика, этнолингвистика, социолингвистика, тарих, адабиётшунослик, таржимашунослик каби соҳаларида ўрганилиб келинмоқда. Олимлар томонидан олиб борилаётган тадқиқот ишларида тил ва маданият мутаносиблиги масалалари ёритилиб, уларнинг бир-бирига боғлиқ доимий birlikлар ёки бир-бирини тўлдирувчи муҳим компонентлар эканлиги тўлақонли исботланиб келинмоқда. Тилда маданий кадриятлар ўз ифодасини топади ва уларни халққа етказиб беришда тил асосий восита бўлиб хизмат қилади. Тил дунёнинг манзарасини, халқнинг ўзига хослиги ва миллий маданиятини ўзида мужассам этади.

Тил ва маданият ўртасидаги ўзаро муносабат айниқса, чет тили ўқитиш жараёнида яққол намоён бўлади. Ўз она тилини ўрганиш билан бирга инсон ўз миллий маданиятини аста-секин сингдириб боради, анъана ва одатларини идрок этади. Лекин, хорижий тилни мукаммал ўрганишда эса у бошқа халқнинг, бошқа миллатнинг дунёвий манзарасини англаб этади. Бугунги кунда, тил ўргатишнинг провард мақсадларидан бири ҳар бир тил ўрганувчида коммуникатив тил кўникмаларини шакллантириш ва уларнинг ижтимоий-маданий дунёқарашини бойитиш, ҳамда маданият ҳақидаги мулоқотларда баён қилинадиган фикр-мулоҳазаларнинг савиясини оширишдан иборат.

Маданиятнинг тил билан ўзаро боғлиқлигида мураккаб психолингвистик жараёнлардан бири бўлган – таржима муҳим аҳамият касб этади. Таржима аҳборотнинг асл маъносини ифодалашда лингвистик birlikларни мосини топиш ва уларни самарали қўллашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. У ўз маданиятимизнинг хорижий тил маданияти билан ўзаро муносабати ва ўзига хос тафовутларини ҳамда дунёни англаш билан боғлиқ муайян когнитив жараёнларни устун қўяди.

Тил ва маданият уйғунлашувида, шунингдек, таржима жараёнида инсон беихтиёр, тилнинг муҳим лексик таркибини ташкил этувчи birlikлардан бири бўлган атоқли отларга дуч келади. Ҳар бир халқ, ҳар бир этник гуруҳ ҳар қайси даврда ўз ономастик birlikларига яъни атоқли отлар рўйхатига эга бўлади. Атоқли отлар муайян маданиятнинг муҳим концептларини намоён этишда муҳим аҳамиятга эга. Ваҳоланки, кўп ҳолатларда атоқли отларнинг оғзаки нутқда шаклланиш хусусиятлари, уларни хорижий ва она тилида етказиб бериш тадқиқотчилар, тил ўрганувчилар ва таржимонларнинг диққат марказидан четга чиқиб қолади. Бундан ташқари, уларга доир махсус адабиётлар хусусан, луғатлар, қўлланмалар, дарсликларнинг етишмаслиги мавзунинг долзарблик даражасини оширади. Таниқли тилшунос ва таржимон Д.И. Ермоловичнинг таъкидлашича, “Атоқли отлар мураккаб расмий, маъноли ва ассоциатив

хусусиятлари, ҳамда тиллар ва маданиятлар ўртасидаги тўсиқларни енгиб ўтиш жараёнида инсонларга зарур бўлган билимга эга эканлиги билан характерланади”(3).

Атоқли отлар турдош отлардан фарқли ўлароқ, универсал қўлланила олиш хусусияти билан характерланади. Улар ўз навбатида, инсон тафаккурининг универсал жиҳатларини ва ўзига мос исм қўйиш заруриятини ифодалаб беради.

Атоқли отлар ўзининг объектларни идентификация, яъни номлаш вазифасини бажарган ҳолда, бирон нарсани баён қилишнинг ажралмас семантик ва структуравий компонентлари бўлиб хизмат қилади. Лекин, тадқиқотчиларнинг аксарияти атоқли отлар ҳеч қандай луғавий маъно англатмай, иккинчи чет тилига тўғридан-тўғри таржима қилинади, деган анъанавий фикрни илгари сурганлар. Атоқли отлар масаласига қаратилган мана шундай ёндашувлар ономастика (номшунослик) соҳасига доир илмий адабиётлар сонини кўпайишига сабаб бўлди.

Ҳар қандай тилда жамият тафаккури учун муҳим бўлган сўзлар мавжуд. Тилнинг луғат таркибини унинг маданий қадриятларни баён қилиш нуқтаи назаридан ўрганиш жуда муҳимдир. Бу муаммо И.А. Стернин, Ю.Д. Апресян, А. Вежбицкая, Г.В. Елизарова, Г.Д. Томахин, В.Г. Костомаров, Е.М. Верещагина, Н.Д. Арутюнова, В.В. Кабакчи, В.В. Красных, Ч. Филлмор, Э. Сэпир, Дж. Палмер, Дж. Лакофф каби олимларнинг тадқиқот ишларида ўз ифодасини топган.

Тил лексикаси инсоният маданиятини ифодаловчи восита сифатида дунёнинг бир-биридан фарқ қилмайдиган халқларида акс этган муайян маданий концептуал тушунчаларни аниқлашга ва мазмун-моҳиятини очиб беришга ёрдам беради. Атоқли отлар муайян маданиятнинг муҳим концептларини очиб беришда катта аҳамиятга эга.

Маданий доминантлар билан бир қаторда атоқли отлар миллат маърифати ва маънавиятининг рамзи бўлиб, инсониятнинг жамиятдаги ўзига хос ўрни ва шаклланиши, унинг жамият билан бевосита ажралмас алоқаси, шунингдек, жамиятнинг инсон ҳаётига таъсирини тасвирлаб беради.

Атоқли отларнинг бир тилдан иккинчи тилга таржимаси бир мунча мураккаб ва кўп қиррали жараён ҳисобланади. Сабаби шундаки, атоқли отлар миллатнинг миллий маданияти ҳақида ахборот ташувчи сифатида ўз хусусиятларига эга, жумладан, улар иккинчи мажозий маънога ҳам эга бўлишлари мумкин. Бундан ташқари, атоқли отларнинг ўзига хос семантик структуралари таржима жараёнининг мураккаблигини белгилаб беради.

Атоқли отларнинг таржима муаммоси қуйидаги жиҳатлар билан тадқиқ қилинади: биринчидан, уларнинг референтилиги нуқтаи назаридан,

иккинчидан, уларнинг номинатив ва коннотатив аспектлар билан боғлиқлиги билан, учинчидан, маданиятлараро алоқа нуқтаи назаридан.

Т.А. Казакова атоқли отлар таржимасининг лексик усулларини алоҳида таъкидлаб ўтади. Атоқли отларнинг асосий вазифаси индивидларни идентификациялаш бўлиб, улар таржима жараёнида ўз вазифасини бажариш билан бир қаторда контекстга тобе бўлмаган қиёсий автономлар бўлиб иштирок этади. Атоқли отлар шуниси билан аҳамиятлики, улар таржима қилинаётган матнни турли хил йўналишлар билан кучайтириб бера олиш қобилиятига эгадир. Уларни қайси йўл билан чет тилига таржима қилиш таржимоннинг танловига боғлиқ. Атоқли отларнинг мана шундай икки тарафлама хусусияти, уларга ностандарт тил бирликлари сифатида ёндашишни тақозо этади. Ана шундай ҳолатларда, таржимондан таржима қилинаётган тилда махсус таржима усулларини яратиш зарурияти талаб этилади(4). Асосан, таржиманинг транскрипция, транслитерация, семантик модификация, тасвирлаш, калькалаш ва шарҳлаш йўллари билан кенг фойдаланилади.

Бугунги кунда атоқли отларнинг аксарият қисми иккинчи чет тилига график воситалари ёрдамида, яъни транскрипция усули билан таржима қилинмоқда. Транскрипция бир тилдаги сўзларни талаффуз оҳангини сақлаб қолган ҳолда иккинчи тилга таржима қилиш усулидир. Транскрипциянинг муқаррар қийинчилиги турли тилларда мавжуд фонемалар қаторининг бир-бирига мос тушмаслиги билан белгиланади. Транскрипция усулини бир томондан таржимадан, иккинчи томондан транслитерациядан фарқлай билиш лозим. Транскрипция, таржима ва транслитерацияга хос бўлган умумий жиҳат – уларнинг бирор-бир тилдан олинган сўзларни ўзлаштириладиган тилга етказиб берувчи восита бўлиб хизмат қилишида намоён бўлади. Фарқли томони ушбу таржима жараёнида қўлланилган воситалар билан ифодаланади.

Инглиз тилидаги атоқли отларни транскрипция усули билан таржима қилиш, содда жиҳатлар билан боғлиқ бир қанча мураккабликларни келтириб чиқаради. Биринчидан, инглиз тилидаги атоқли отлар транскрипциясида мавжуд фонемалар қатори ўзбек тилида мавжуд эмас. Масалан, “th” ҳарф бирикмасининг [θ] ва [ð] фонемалари (Масалан, *Elizabeth* [ə'li:zə'be:θ] – Элизабета), бундан ташқари, бир-бирига қарама қарши қўйилувчи чўзиқ ва қисқа унлилар ўзбек тилида мавжуд эмас, [æ] фонемаси (Масалан, *Westminster Abbey* [ˈæbi] – Вестминстр Аббатлиги) ҳам ўзбек тилида учрамайди. Иккинчидан, қадимги инглиз тили орфографиясининг ривожланиши талаффузнинг сезиларли даражада ўзгаришига сабаб бўлди.

Сўзларда талаффуз қилинадиган ва талаффуз қилинмайдиган ҳарф ва ҳарф бирикмаларининг кўпайиш ҳолатлари кузатилди.

Атоқли отларнинг кўпгина қисми ўзбек тилига анча йиллар илгари кириб келган, улар, асосан, тарихий, диний, фольклор, мифологик ва бадий адабиётга тегишли исмлар ва номлардан иборат. Лекин, транскрипция қилиш жараёнида уларнинг ҳаммаси замонавий тил меъёрларига мос ҳолда ўқилади ва ёзилади.

Атоқли отларнинг қуйидаги гуруҳлари транскрипция ва транслитерация усуллари ёрдамида таржима қилинади: антропонимлар (инсон исмлари), қисқартирилган исмлар, таҳаллуслар, фамилиялар, топонимлар, астронимлар, хоронимлар, этнонимлар, мусиқа чолғу асбоблари номлари, ҳайвонларнинг лақаблари, ташкилотлар, муассасалар, китоблар, кинофильмлар, журналлар, космик кемалар, фирмалар, компаниялар номлари ва бошқалар.

Баъзи атоқли отларни бошқа тилда беришда транскрипция ва транслитерация усуллари қўлланилганда, бир вақтнинг ўзида уларга кўшимча тарзда бошқа таржима усуллари билан ҳам фойдаланишга тўғри келади. Буларга семантик ва калькаланиш усуллари мисол бўла олади. Масалан, Амир Темур – *Amir Temur, Temurlane, Temur the Great* кўринишларида берилиши мумкин.

Тил бирликларининг жумладан, атоқли отларни таржима қилишнинг яна бир кенг тарқалган усули калькаланиш. Унда товушлар эмас, балки сўзлар ёки сўз бирикмаларининг таркибий комбинаторлари қайта тикланади. Калькаланиш усулида сўзларни ташкил этувчи қисмлар (морфемалар) ёки фразалар (лексемалар) таржима қилинаётган тилда мавжуд мос келувчи тил унсурлари билан таржима қилинади.

Сиёсий, илмий ва маданий соҳадаги сўз бирликларининг аксарият қисми калькаланиш усули билан таржима қилинади. Масалан,

Мамлакат раҳбари – *Head of the government*.

Олий суд – *Supreme Court*.

Бошвазир – *Prime Minister*.

Тоғ, денгиз, кўллар ва табиатда мавжуд бошқа жойларнинг географик номлари таркибида таржима қилинадиган компонентлар мавжуд бўлса, улар ҳам калькаланиш йўли билан таржима қилинади:

Orange River – *Сариқ дарё*.

White Sea – *Оқ денгиз*.

Rocky mountains – *Қояли тоғлар, Роки тоғлари*.

South China Sea – *Жанубий Хитой денгизи*.

Атоқли отлар таржимасининг калькалаш, транслитерация, транскрипция ёки аралаш усуллари, одатда, луғатларда берилади. Лекин, аксарият ҳолларда, айниқса тарихий-маданий исмлар, камдан-кам учрайдиган географик номлар, янги атамалар таржимасида таржима усулининг танланиши таржимон зиммасига юклатилади ва ундан мустақил қарор қабул қилиш талб этилади.

Тиллараро ва маданиятлараро муносабатларда ва ҳатто халқлар орасидаги ўзаро алоқаларда атоқли отлар таржимаси муаммоси анчадан бери тадқиқ қилиниб келинишига қарамасдан ўз долзарблигини сақлаб қолган. Атоқли отлар таржимасининг мураккаблиги ва камчиликлари ҳам субъектив (таржимоннинг тилни мукамал билиши ва умуммаданий билимларга эга бўлиши) ҳам объектив (атоқли отларнинг тилда ва оғзаки нутқда шаклланиш хусусиятлари) сабаблар билан боғлиқ. Атоқли отларни бир тилдан иккинчи тилга таржима қилишда юзага келадиган муаммолар ечимини топиш таржимондан юксак моҳорат талаб этади. Бу ўз навбатида, тиллар ва маданиятлараро самарали ва муваффақиятли муносабатларни таъминлаб беришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997. – 416 с.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология (Теория и методы). – М., 1997. – 313с.
3. Ермолович Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур/ Д.И. Ермолович. – М.: Издат. «Р. Валент», 2001// <http://e-repa.ru/files/translation/ermolovich-names-pt1.pdf>
4. Казакова Т.А. Практические основы перевода / Т.А. Казакова. – СПб.: Союз, 2001. — 320 с.
5. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М., 1973. – 372с.
6. Тхорик В. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. – М., 2006. – 260 с.